
ARAPÇA SÖZLÜKBİLİM ÇALIŞMALARININ GELİŞİM AŞAMALARI VE GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ARAP SÖZLÜK ÇALIŞMALARININ BİR TEZAHÜRÜ OLARAK EL-MU‘CEMÜ’L-VASÎT

DEVELOPMENT STAGES OF ARABIC LEXICOLOGY STUDIES AND AL-MU‘CEMÜ’L-VASÎT AS A MANIFESTATION OF ARABIC DICTIONARY STUDIES FROM PAST TO PRESENT

Dr. Muhammed İbrahim ERDEN

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

Arap Dili ve Belagatı

mierden@agri.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1247-7303

Atf Gösterme: ERDEN, Muhammed İbrahim, “Arapça Sözlükbilim Çalışmalarının Gelişim Aşamaları ve Geçmişten Günümüze Arap Sözlük Çalışmalarının Bir Tezahürü Olarak el-Mu‘cemü’l-Vasît” Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD), Aralık 2024 (15), s. 42-58.

Geliş Tarihi:

08 Ekim 2024

Kabul Tarihi:

28 Kasım 2024

©2024 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Araplar, kısa süre içerisinde birçok fetihler yapmışlar ve farklı diller, ırklar ve kültürlerle tanışmışlardır. Bu durum, Arap dilinde yozlaşmayı beraberinde getirdiği için Arap uleması, dil ilimlerinin temellerini atmaya başladılar. Başta dil kaidelerinin yazılmaya başlamasıyla dil ilimlerinin tümünü içinde barındıran nahiv ilmi teşekkül etti. Daha sonraki dönemlerde ilimler birbirinden ayrılmaya başladı. Kelimeyle ilgilenen bilim dalına sarf, cümle yapısı ile ilgilenen ilim dalına da nahiv adı verildi. Bununla beraber daha ileriki dönemlerde belagat ilimleri olan me‘ânî-beyân-bedi’ teşekkül etmiştir. Bu ilimleri ihtiva eden eserler yazılmıştır. Arap Tarihinde sözlükbilimi (lexicography) de İslamiyet’ten sonra teşekkül etmiştir. Diğer milletlere göre yaklaşık bin yıl gibi bir zaman sonra başlayan bu çalışmaların geç olmasının sebebi, Arap toplumunun, İslam’dan önce dışarıyla irtibatı az ve sözlü bir dil kültürüne sahip olması olarak kabul edilebilir. Kelimeler, bir dil için çok önemli olduğu için o dildeki sözlükbilim çalışmaları, ayrı bir önemi haizdir denebilir. Bu çalışmada sözlükbilim, Araplarda sözlük çalışmalarının başlangıcından gelişimine kadarki geçirdiği üç dönem, kullanım şekli ve amacına göre birbirlerinden farklı olarak oluşturulan ve değişik kullanım şekillerine sahip olan Arapça sözlük çeşitleri ele alınmaktadır. Farklı dönemlerde dinamikler değiştiği için sözlük çalışmaları da zamanın ruhuna göre değişkenlik göstermişlerdir. Dil alimleri, önceki dil alimlerinden farklı bakış açılarına sahip olarak daha farklı sözlük çalışmaları ortaya koymuşlardır. Böylelikle ekoller oluşmuş ve daha sonraki dil alimleri öncekilerin oluşturduğu ekollerden etkilendiklerine dahil olarak bu ekoller daha da geliştirmişlerdir. Aslında bu durum, insanoğlunun gelişime ve değişime olan iştiağının ve iradesinin bir tezahürüdür.

Anahtar Kelimeler: Dil, Arapça, Sözlükbilim, Kelime, Gelişim.

Abstract: The Arabs soon began their conquests, conquering large territories and becoming acquainted with different languages, races and cultures. Since this situation brought about the degeneration of the Arabic language, the Arab scholars began to lay the foundations of linguistic sciences. At first, with the beginning of the writing of language rules, the science of nahiv, which includes all language sciences, was formed. In later periods, the sciences began to diverge from each other. The branch of science that deals with the word was called sarf, and the branch of science that deals with sentence structure was called nahiv. However, in later periods, the sciences of eloquence, me‘ânî-bayân-bedi’, were formed. Works containing these sciences were written. Lexicography in Arab History also started after Islam. The reason for the delay of these studies, which started about a thousand years later than other nations, can be considered as the fact that the Arab society had little contact with the outside world and had an oral language culture before Islam. Since words are very important for a language, it can be said that lexicography studies in that language have a special importance. In this study, lexicography, the three periods from the beginning of the dictionary studies in the Arabs to its development, and the types of Arabic dictionaries that are created differently from each other according to the way and purpose of use and have different usage patterns are discussed. Since the dynamics have changed in different periods, dictionary studies have also varied according to the spirit of the time. Language scholars have produced different lexical studies with different perspectives than previous language scholars. Thus, schools were formed, and later language scholars were influenced by the schools formed by the previous ones and developed these schools further. In fact, this is a manifestation of human beings' willingness and will for development and change.

Keywords: Language, Arabic, Lexicography, Vocabulary, Development.

GİRİŞ

Kelime, dilin en küçük yapı taşı olup cümlelerin kurulabilmesi ve o dili konuşan insanların birbirlerini anlamaları için gereklidir. Bu sebeple bir kültürün devam edebilmesi ve dilinin arı bir şekilde gelecek nesillere aktarılması için o dile ait kelimelerin, kalıp ifadelerin, deyimlerin, atasözlerinin vs. korunmasından geçmektedir. Sözlükbilim, kelime ile ilgilenen ve bir dile ait kelimelerin ve söz öbeklerinin sağlıklı bir şekilde tespit edilip korunmasını amaç edinen bilim dalıdır. Bu sebeple sözlükbilim, önemli bir yere sahiptir.

Araplar, cahiliye döneminde daha çok sözlü bir dil yapısına sahiplerdi. İslam dininin yayılması, Arapların diğer milletlerle iç içe geçmesi ve bu milletlerin Müslüman olması sebebiyle Arap dilinde yozlaşma ve dil erozyonu meydana gelmeye başlamıştır. Arap uleması bundan dolayı dili korumak adına çalışmalar yapmaya başlamıştır. Yapılan çalışmalardan biri de sözlükbilim çalışmalarıdır. Arapçanın korunması adına sistemli bir şekilde Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791)'den itibaren başlayan sözlük çalışmaları, günümüze kadar gelmiştir. Çalışmamızda ilk olarak *Sözlük* başlığı altında Arapçada sözlük anlamına gelen *mu'cem*, *kâmus* ve *lügat* kelimeleri ve sözlükbilim tanımlanacaktır. Daha sonra Arapça sözlük çalışmalarının tarihi süreç içerisinde ayrıldığı dönemler ele alınacaktır. Arapça sözlükler, farklı açılardan, dil alimleri tarafından kategorize edildiği şekilde genel hatlarıyla incelenecektir. Son olarak Mısır Arap Dil Kurumu tarafından hazırlanan *el-Mu'cemu'l-vaşîf*'ten kısaca bahsedilecek ve ele alınacaktır. Ancak daha öncesinde bu konuda yazılmış benzer birkaç önemli makale verilecek, daha sonra konuya geçilecektir:

Ahmet Aslan, “*Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları*”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1997.

Galip Yavuz, “*Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım*”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002.

Ali Cüneyt Eren, “*Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı*”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2009.

Ahmet Kâzım Ürün, “*Arap Dilinde Sözlükler*”, III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Kitabı Bildiri Kitabı, 2017.

1. Sözlük

Arap dilinde sözlük (lexion/dictionary) kelimesi yerine mu'cem, kâmus ve lûgat kelimeleri kullanılmaktadır.¹ *Mu'cem* kelimesi, عَجَمٌ 'acem kökünden gelen mezîd bâblardan olan اِفْعَال (if'âl) vezninden türemiştir. عَجَمٌ kelimesi *kapalılık*, *müphemlik* gibi anlamlara gelirken, İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*'ta bu kelimenin, عَرَبٌ *Arap* kelimesinin zıddı olduğunu belirtmektedir.² İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009), *es-Sihâh*'ta عَجَمٌ kelimesini, İbn Manzûr gibi *Arap olmayanlar* diye tarif etmektedir.³ İbn Cinnî ise, Arapların عَجَمٌ kelimesini, kapalılık ve müphemlik anlamında kullandığını belirtmiştir.⁴

Akla gelebilecek olan, kökü *kapalılık* anlamına gelen *mu'cem* kelimesinin, nasıl olur da Arap toplumunda kapalılığı ortadan kaldırmak için kullanılan sözlük için kullanıldığı sorusuna şu şekilde cevap verilebilir: *Mu'cem* kelimesi if'âl (إفْعَال) kalıbına sokulduğunda, bu bâbın *genel olarak müsbet ve olumlu anlamlara gelmesinden dolayı kapalılığı ortadan kaldıran* anlamına geldiği söylenmektedir. Mesela, أَعَجَمْتُ الْكِتَابَ cümlesi, “*Kitabı açıkladım.*” anlamına gelmektedir.⁵

Mu'cem kelimesi ilk olarak hadis âlimleri tarafından kullanılmıştır. Büyük hadis âlimi Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh* kitabında Bedir Ashabının isimlerini yazdığı bâba بَابُ تَسْمِيَةِ مَنْ سُمِّيَ مِنْ أَهْلِ بَدْرٍ فِي الْجَامِعِ الَّذِي وَضَعَهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَى حُرُوفِ الْمُعْجَمِ ismini verirken bu isimlerin alfabetik sıraya göre düzenlendiğini belirtmek için *mu'cem* kelimesini kullanmıştır.⁶ *Mu'cem* kelimesi ile isimlendirilen ilk kitap ise Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ (ö. 307/919) tarafından kaleme alınan *Mu'cemu's-Sahâbe* kitabıdır. el-Mevsilî'yi *el-Mu'cemü'l-Kebîr* ve *el-Mu'cemu's-Şağîr* isimli iki kitap telif eden Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzûbân el-Begavî (ö. 317/929) takip etmiştir.⁷

İstilah olarak *Mu'cem* kelimesi, “*gerek alfabetik olarak gerekse konusuna göre veya herhangi başka bir yönteme göre te'lif edilsin manalarının açıklanması ile birlikte dilin kelimelerinin büyük çoğunluğunu ihtiva eden eserler*” şeklinde tanımlanabilir.⁸

¹ Cüneyt Eren, “Arapça Sözlükleri Kullanma Usûlü”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (2009), 149.

² Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2013), "'acm", 6/153.

³ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafur 'Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), "'acm", 5/1980.

⁴ Osmân Ebü'l-Feth İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/38.

⁵ İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*, 40.

⁶ Bkz. *el-Câmi'u's-Sahîh*'te *Meğâzî* bölümüne bakılabilir.

⁷ Ahmed 'Abdulğafur 'Attâr, *Mukaddimetu's-Sihâh* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1979), 39.

⁸ 'Attâr, *Mukaddimetu's-Sihâh*, 38.

Arap dilinde sözlük anlamına gelen bir diğer kelime olan *kâmûs*, kelime olarak “*suya batırıp çıkarmak ve denizin dibine batırmak*” gibi anlamlara gelmektedir.⁹ Terim olarak ise mu‘cem kelimesi ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Büyük dil âlimlerinden olan Fîrûzâbâdî (ö.817/1415)’nin *el-Ğâmûsu’l-muĥît* isimli sözlüğüne, Ahmed Fâris eş-Şidyâk (ö. 1324/1906)’ın ise *el-Câsus ‘ale’l-ğâmûs* isimli sözlüğüne isim olarak bu kelimeyi vermesinin bu kelimenin sözlük anlamında kullanılmasında önemli etkileri olduğu söylenebilir.

Kâmûs kelimesi gibi *lügat* kelimesi de mu‘cem kelimesi ile eş anlamlı olup kelime olarak “*toplumların isteklerini anlatabildiği birtakım kelime ve lafızlar*” anlamına gelmektedir.¹⁰ Özellikle Osmanlı döneminde ismi lüğat olan birçok sözlük te’lif edilmiş olup *Luğat-u Vankulu*, *Luğat-u Ķânûn-i İlâhî*, *Leĥçetü’l-Luğat* bunların bazılarıdır.

2. Sözlükbilim

Bir dili veya karşılaştırmalı olarak farklı dilleri ele alarak bu dillerin kelimelerini kendine has farklı usul ve yöntemlerle açıklayıp sözlük hazırlama ve yazma bilimine sözlükbilim (علم المعاجم/lexicography) adı verilmektedir.¹¹ Bu bilimin temel amacı sözlük yazımında göz önünde bulundurulması gereken ilke ve prensipleri belirlemek, kelimeleri bir araya getirip tertip etmek ve anlamlarını vermektir.

Her bilim dalı teşekkül sürecinde ya başka bilim dallarının bir bölümü olarak ortaya çıkıp zamanla ayrı bir disiplin halini almış ya da zamanla bilim insanlarının yaptıkları katkılarla gelişmiştir. Dilbilim çatısı altında gelişimini sürdüren sözlükbilim sahasında yapılan ilk çalışmalar, Asurlulara kadar varmaktadır. Milattan altı asır önce yazdıkları ilk sözlükle halklara öncülük eden bu milleti, Çinliler, Japonlar ve daha sonra Yunanlılar izlemiştir.¹² Arap toplumu sözlük çalışmalarına Asurlulardan bin yıldan fazla bir zaman sonra, ancak Abbâsîler döneminde başlayabilmiştir. Ancak son yapılan bazı bilimsel ve tarihi keşiflere göre Asurluların kadim

⁹ Ahmed b. Abdîrrahman el-Ferâhîdî el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrâî (Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl: Lübnan, ts.), "ğms", 5/86; Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî Ebü’l-Hasen İbn Sîde, *el-Muĥkem ve’l-muĥîtü’l-a‘zam* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2000), "ğms", 6/250; Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Ebü’l-Kâsım ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu’s-Sûd (Lübnan: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1998), "ğms", 2/101.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, "el-lüğat", 8/99; Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü’l-muĥît* (Beyrut: Müessesetü’r-reyyân li’t-tibâati ve’n-neşri ve’t-tevzi’, 2005), "el-lüğat", 1331; Şükrü Haluk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011), "lügat", 1594.

¹¹ Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992), 140; Kâmile vd. İmer, *Dil Bilim Sözlüğü* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011), 231; Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2002), 184.

¹² Emîl Yakub, *el-Me‘âcimu’l-Lügaviyyetu’l-‘Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ* (Beyrut: Dâru’l-‘İlm lil-Melâÿîn, 1985), 25.

Arap toplumlarından olduğu ve bu sebeple sözlükbilimi alanındaki ilk metodu Arapların ortaya koyduğu da iddia edilmektedir.¹³

Arap dilinde sözlük çalışmaları ilk önceleri Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki anlamı bilinmeyen (garip) kelimeleri anlama gayesiyle kısa zaman içinde *Ġarîbu'l-Kur'ân* ve *Ġarîbu'l-Hadis* kitaplarının yazılmasıyla ortaya çıkmış ve ilerleyen asırlarda gelişimini tamamlayıp bilim dalı olarak günümüze kadar devam etmiştir.¹⁴

Hicrî II., milâdî VIII. asırdan itibaren Arap dil çalışmaları gibi sözlükbilim çalışmaları da yeni bir döneme girmiş, sistematik ve kapsamlı sözlük oluşturma çalışmalarına başlanmıştır. Bu döneme kadar yapılanlar, Arap sözlükbiliminin teşekkülü için ortaya konan çaba olarak görülebilir. Bundan sonra Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî tarafından kaleme alınan *Kitâbü'l-'Ayn*, ilk Arapça sistematik sözlük olarak kabul edilmiştir.¹⁵ Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 213/828) *Kitâbü'l-Cîm (el-Hurûf)* isimli sözlüğüyle, Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım el-Kâlî (Ö. 356/967) *el-Bâri' fi'l-Luġa* isimli sözlüğüyle, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980) *Tezhîbu'l-Luġa* isimli sözlüğüyle Halîl b. Ahmed'in açtığı bu yolda devam ederek yeni metotların geliştirilmesine zemin hazırlamışlardır.¹⁶ Arap dilinde sözlük çalışmaları, zaman içerisinde farklı metotlar geliştirilmesiyle birlikte günümüze kadar devam etmiştir.

Arapça Sözlük Çalışmalarının Gelişim Süreci

Arap toplumu yukarıda da zikredilen bazı sebepler dolayısıyla dil çalışmalarına geç başlamış olmakla birlikte sözlük çalışmalarında da aynı şekilde geç kalmıştır. Bunun sebepleri Arap toplumunun içine kapalı bir toplum olup dış baskı ve münasebetlerden uzak kalmasıdır.

Ancak daha önce değinildiği gibi İslam ile müşerref olduktan sonra Arap toplumunun fetih atılımları sebebiyle diğer dünya milletleri ile münasebet dilde bozulmalara sebep olmuş, İslam dininin aslî kaynaklarını ve Arap dilini korumak için dil çalışmaları ile birlikte sözlükbilim çalışmaları da başlamıştır. Bu sebeplerden dolayı sözlükte *nağme*, *ezgi* gibi anlamlarda olup terimsel olarak dilin hatalı kullanılması anlamına gelen *lahn*¹⁷ kelimesi literatüre girmiş, Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805), Yahyâ

¹³ 'Attâr, *Mukaddimetu's-Sihâh*, 40.

¹⁴ 'Attâr, *Mukaddimetu's-Sihâh*, 43; Ahmed b. 'Abdullah el-Bâtîlî, *el-Me'âcimu'l-luġa ve turûku tertîbihâ* (Riyad: Dâru'r-Râyet, 1992), 14.

¹⁵ 'Attâr, *Mukaddimetu's-Sihâh*, 53; el-Bâtîlî, *el-Me'âcimu'l-luġa ve turûku tertîbihâ*, 15; Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabîyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 29.

¹⁶ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabîyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 30.

¹⁷ Abdurrahman Çetin, "Lahn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/55-56.

b. Ziyâd el Ferrâ' (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna (ö. 210/824), Ebû Osman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Mâzinî (ö. 248/862), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/868), Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 284/897), Ebû Hilâl el- Askerî (ö. 395/1004) dil hataları ile ilgili eserler te'lif etmişlerdir.¹⁸

Başta Kur'an-ı Kerîm'i ve Hadis-i Şerifleri doğru anlama gayreti olarak ortaya çıkan sözlük çalışmalarının tarihi sürecini üç dönemde incelemek mümkündür.¹⁹ Şimdi bu dönemler kısaca açıklanacaktır.

Birinci Dönem

İlk dönem Müslümanları kapsayan bu dönemde Müslümanlar İslam'ın kaynaklarını anlamada bilmedikleri kelimeleri Peygamberimiz (sav) başta olmak üzere ilmine güvenilen kişilere ve onların eserlerine müracaat etme ihtiyacı hissetmişlerdir.²⁰

İnsanlara Ku'ran'dan ayet okuyarak hitapta bulunurken ²¹فَاكِهَةٌ وَأَبًّا ayetindeki أَبًّا kelimesini açıklamakta zorlanan Hz. Ömer ve ²²الْفَاطِرِ اللَّهُ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ayetinde geçen الْفَاطِرِ kelimesinin anlamını öğrenmek isteyen İbn Abbas (ö. 68/687) bu kelimeleri Rasulullah'a sormuşlardır.²³

Kendisine garip kelimeler sorulan İbn Abbas, bu kişilere anlamını öğrenmek istedikleri kelimeler için eski Arap şiirlerine müracaat etmelerini öğütlemiş, eski arap şiirinin Arapların dîvânı olduğunu dile getirmiştir.²⁴

İkinci Dönem

Bu dönem, başta kelimelerin rastgele işitildiği gibi karmaşık bir şekilde tedvin edildiği, kısa bir süre sonra ise bir konu esas alınarak tedvin faaliyetlerine devam edildiği dönemdir. Bu dönemde meydana getirilen sözlüklere Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)'nin *Kitâbü'l-Mağar* ve *Kitâbü'l-Leben* isimli sözlükleri örnek olarak verilebilir.²⁵

¹⁸ 'Attâr, *Muqaddimetu's-Sıhâh*, 33-34.

¹⁹ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 26.

²⁰ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 26.

²¹ Abese, 80/31.

²² Fâtır, 35/1.

²³ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 25.

²⁴ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 26.

²⁵ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 28.

Üçüncü Dönem

II./VIII. asrın ortasında Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin metodlarını belirlediği *Kitâbü'l-'Ayn*'yla açtığı yolda sistemli ve kapsamlı sözlük çalışmaları başlamıştır.²⁶ Bu gruba giren sözlükler seçtikleri metod sebebiyle beş ekol halinde incelenebilir:²⁷

Mahreç ve Taklîb Ekolü

Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin kurucusu olduğu bu ekolün ilk kitabı *Kitâbu'l-'Ayn*'dir. Bu ekolde harflerin mahreçleri esas alınarak kelimeler dizilmiş, daha sonra bu kelimelerde taklîb (harflerin yerlerinin değiştirilmesi) metodunun uygulanması ile tamamlanmıştır. Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin *Kitâbü'l-'Ayn*'ı dışında, Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım el-Kâlî'nin *el-Bâri' fi'l-Luğa*'sı, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin *Tezhîbü'l-Luğa*'sı bu ekolde te'lif edilmiş başlıca sözlüklerdir.²⁸

Özel Alfabetik Nizâm Ekolü

Halil b. Ahmed'in mahreç ve taklîb metodunu okuyucular için ağır ve karmaşık bulup *Cemheretu'l-Luğa* isimli sözlüğüyle bu ekole önderlik yapan İbn Dureyd (ö. 321/933)'in geliştirdiği, kelimelerin aslî harflerine göre sıralanışı ve bu harflerin yer değiştirmesi (taklîb) esasıyla meydana getirilen sözlüklerin yer aldığı ekoldür. Bu ekolde İbn Dureyd'in *Cemheretü'l-Luğa*'sı dışında Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Faris el-Hemedânî (ö. 395/1004)'nin *Mücmelü'l-Luğa* ve *Mu'cemü Meķâyisi'l-Luğa* isimli iki eseri bu ekolün başlıca sözlükleridir.²⁹

Normal (İlk Aslî Harf Esas Alınan) Alfabetik Düzen Ekolü

Bu ekolde sözcükler aslî harflerine göre alfabetik sıralamaya göre ele alınmakta, ancak özel alfabetik nizâm ekolünde uygulanan taklîb uygulanmamaktadır. Bu metoda göre ilk sözlüğü yazan *Kitâbü'l-Cîm (el-Hurûf)* isimli sözlüğüyle Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 213/828)'dir.³⁰ Ancak bu ekolün en meşhur sözlüğü bu ekole asıl sistemini yerleştiren Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin kaleme aldığı *Esâsü'l-Belâğa* isimli sözlüğüdür. Bunlar dışında Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1267)'nin *Muhtâru's-Şihâh* isimli sözlüğü de bu ekolün tanınmış sözlüklerindedir.

²⁶ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 29.

²⁷ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 31.

²⁸ el-Bâtîlî, *el-Me'âcimu'l-luğa ve ĩurûku tertîbihâ*, 19-21.

²⁹ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 77.

³⁰ Ahmed Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'âcim* (Beyrut: Dâru'l-Āarbi'l-İslâmî, 1987), 242; Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 100; Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 246.

Kâfiye Sistemi Ekolü

Dilbilimciler tarafından *eş-Şihâh Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*'nin sahibi Ebû İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin³¹ kurucusu olarak kabul edildiği bu ekole göre kelimeler, son harfine göre düzenlenmektedir. Bu sebeple bu ekoldeki sözlüklerde yapılacak araştırmada aranacak kelimenin son harfine göre arama yapılması gerekir. Zemahşeri'nin metodu daha kolay olmasına rağmen sonra gelen birçok sözlük müellifi el-Cevherî'nin ekolünü takip etmişlerdir.³²

eş-Şihâh dışında İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânü'l-'Arab*'ı, Fîrûzâbâdî'nin *el-Ğâmûsü'l-muhtâ*'i ve ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1790) *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ğâmûs*'u bu ekolde te'lif edilen başlıca sözlüklerdir.³³

Kelimenin Okunuşuna Göre Tanzim Edilen Sözlükler

Bu ekolün savunucuları daha önceki ekollerin metotlarını karmaşık buldukları için harfler özelinde değil de kelimelerin teleffuzu özelinde yeni bir sistem geliştirerek sözlük oluşturmuşlardır. Çünkü özellikle Arap dil eğitiminin başlarında olan kişilerin önceki metotlara göre hazırlanan sözlüklerde arama yapabilmeleri için aradıkları kelimedede hangi harflerin kök harflere ziyade edildiği gibi hususları bilmeleri gerekir. Bu ekolün müntesipleri her ne kadar bu metodun öncekilerden daha kolay ve tutarlı olduğunu savunsalar da birçok dilci tarafından aslı harfleri dikkate almadıkları noktasında kelimenin köküyle irtibatının kesilmesi sebebiyle eleştirilmişlerdir.³⁴

Bu metoda göre kelimeler köküne/aslına itibar edilmeden teleffuz edildiği şekliyle, alfabetik düzene göre ele alınmak suretiyle tanzim edilmiştir. Muslihuddîn Mustafa (ö. 968/1560-61)'nın *Ahterî* isimli sözlüğüyle kurucusu sayıldığı bu ekolde Abdullah el-Alaylî'ya ait *el-Merca* ', Cübrân Mes'ud'a ait *er-Râid*, Fuâd Efrâm el-Bustânî'ye ait *Muncidu'l-Ebcedi* eserleri yazılmış başlıca sözlüklerdir.³⁵

³¹ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 103.

³² Abdullah Dervîş, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye me'a i'tinâin hâssin bi-Mu'cemi'l-'Ayn li'l-Ğalîl b. Ahmed* (Umman: Mektebetu'ş-Şebâb, ts.), 126.

³³ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 103; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 244-245.

³⁴ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 163.

³⁵ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 252.

3. Sözlük Çeşitleri

Arap dilinde sözlük çalışmalarını konularına göre (mevzûî) lugatlar ve farklı metotlar takip eden alfabetik lügatler olmak üzere iki başlıkta incelemek mümkündür³⁶:

Konusuna Göre (Mevzûî) Lügatler

Kapalılığı giderilmek istenen belli bir konu için kaleme alınan sözlükler konusuna (mevzûuna) göre oluşturulan sözlüklerdir. Bu konularda araştırma yapan kişilerin sürekli olarak başvuru kaynağı olarak kullanması gereken bu sözlükler beş başlık altında incelenebilir:

Kur'an Sözlükleri

Kur'an-ı Kerîm nazil olduğu dönemde Rasulullah (sav) hayatta olduğu için sahabe ayetlerde anlamadıkları kelimeleri kendisine sorup öğreniyorlardı. O'nun ahirete irtihâli neticesinde yeni İslam'a girenlerin öğrenme isteğiyle anlamı kapalı bazı kelimeleri öğrenme iştiağıyla âlimlere müracaat çoğalınca bu kelimeleri tefsir ederek bu ihtiyacı ortadan kaldıracak kitaplar telif edilmeye başlandı. Kur'an-ı Kerîm'deki anlaşılması zor, hatta birçok 'Arabın dahi anlamını bilmediği kelimeleri anlamaya yönelik *Garîbu'l-Kur'an*, *Mecâzu'l-Kur'an* ve *Me'âni'l-Kur'an* isimlerinde çok fazla sözlük te'lif edilmiştir.³⁷

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)'ın, Kasım b. Selâm (ö. 224/839)'ın, İbn Sikkât (ö. 244/858)'in ve İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin *Garîbü'l-Kur'an* isimli eserleri, Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'an*'ı, Ma'mer b. el-Musenna'nın *Mecâzü'l-Kur'an*'ı bu alanda yazılmış başlıca eserlerdir.³⁸

Hadis Sözlükleri

Resulullah (sav), vefat ettikten sonra Kur'an'ı anlama çabalarıyla birlikte O'nun sözleri olan hadisleri anlama çabası da başlamıştır. Bu sebeple hadislerdeki anlaşılması zor kelimeler için müstakil sözlükler olan *Garîbu'l-Hadis* kitapları yazılmıştır.

³⁶ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 226.

³⁷ İsmail Cerrahoğlu, "Garîbu'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/279-280.

³⁸ Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk Ebü'l-Ferec İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1985), 52-53; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 404-406.

İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), Ebû Adnan Abdurrahman b. Abdula'lâ es-Sülemî (ö. 250/864)'yi bu alanda ilk eser veren müellif olarak kabul ederken³⁹ bu konudaki genel görüş ise Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın bu alanda ilk eser veren kişi olmasıdır.⁴⁰

Fıkıh Sözlükleri

Terim olarak İslam'ın bireysel ve toplumsal hayata dair ameli hükümleri konu edinen ilim dalı olan fıkıh⁴¹ için birçok ıstılahî kelimeler mevcuttur. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi fıkıh ilmi birey ve toplumla doğrudan ilgili olan bir ilim dalıdır. Bu sebeple fikhî terim ifade eden kelimeler Müslümanlar için büyük önem arz etmekle birlikte, onların ilgisini çekmiştir. Müslümanların ilgileri nedeniyle zamanla bu kelimelerin açıklandığı *Garîbu'l-Fıkıh* eserleri te'lif edilmiştir.

Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevi (ö. 370/980)'nin te'lif ettiği *ez-Zâhir fî Garîb Elfâz-ı Şâfiî* eseri ile Ebû Hafs Muhammed b. Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Neseî (ö. 536/1142)'nin *Tilbetü't-Talebe fî'l-Istılahâti'l-Fıkhiyye* isimli eseri bu alanda yazılmış başlıca kaynaklardır.⁴²

Birden Fazla Konuyu Ele Alan Eserler

Garîbü'l-Musannef veya *Kitâbü's-Sıfât*, belli konuları ele alıp açıklayan eserler yerine birçok konuyu bir arada ele alarak açıklayan eserlere verilen isimdir. Bu tür eserler, kelimeler konularına göre tertip edilip konular da bâblara ayrılarak oluşturulmuştur.

İbnu's-Sikkît (ö. 244/858)'in *Tehzîbü'l-Elfâz*'ı, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 242/838)'nin *Garîbü'l-Musannef*'i ve İbnu's-Sîde (ö. 458/1066)'nin *el-Muhassas*'ı bu alanda yazılmış başlıca eserlerdir.⁴³

Istılah Sözlükleri

Kur'an, Hadis ve fıkıh ilimlerindeki garip ve ıstılahî kelimeleri açıklayan eserlerin dışında diğer çeşitli ilimlerdeki ıstılahları açıklayan eserler de te'lif edilmiştir. el-Harizmî (Ö. 387/997)'nin *Mefâtihu'l-Ulûm*'u, Seyyid Şerîf el-Curcanî (ö. 816/1413)'nin *et-Ta'rifât*'ı,

³⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 68.

⁴⁰ Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed Ebü's-Se'âdât eş-Şeybânî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk. 'Alî b. Hasan b. 'Alî el-Hablî (Cidde: Dâru İbni'l-Cevzi, 2000), 11; M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/376-378.

⁴¹ Hayrettin Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 1-14.

⁴² Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 228-229.

⁴³ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 233.

Ebu'l-Bekâ el-Kefevî(ö. 1157/1745)'nin *el-Külliyât*'ı bu alanda te'lif edilmiş başlıca eserlerdendir.

Alfabetik Sözlükler

Arapça sözlük çalışmalarının tarihi süreci bölümünde daha önce bahsedilen beş ekolde yazılan sözlüklerin bazıları alfabetik düzen üzere yazılan sözlüklerdir. Bahsi geçtiği için bu sözlüklerin metodlarını kısaca açıklamakla yetinilecektir.

Mahreç Sistemine Dayalı Sözlükler

Öncülüğünü Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'nin *Kitâbü'l-'Ayn* ile yaptığı bu yönetime göre yazılan sözlüklerde harfler mahreçlerine göre düzenlenmiş olup aynı zamanda taklîb (harflerin yerlerini değiştirme) metodu uygulanmıştır. Ebû Ali İsmail b. el-Kasım el-Kâlî, *el-Bârî* sözlüğüyle ve Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa* sözlüğüyle bu sistemin temsilcilerindendir.

Son Harf Sistemine Dayalı Sözlükler

İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin *Tâcü'l-Luğa Sihâhu'l-'Arabiyye* sözlüğünde kelimeler kök harflerinin son harfine göre vâv (و) alfabetik olarak tertip edilmiştir. Bu sözlükte vâv (و) harfi, nûn(ن) ile hâ (ه) harfleri arasına alınmıştır.⁴⁴

İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab*'ı, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît*'i Zebîdî'nin *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*'u bu metot üzere te'lif edilmiş başlıca sözlüklerdir.⁴⁵

İlk Harf Sistemine Göre Hazırlanıp Aynı Zamanda Taklîb Metodu Uygulanan Sözlükler

Bu metot üzere te'lif edilmiş ilk sözlük sahibi olup İbn Dureyd künyesiyle tanınan Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî'nin Ahfaz Valisi Abdullah el-Mîkâlî'nin oğlu İsmail el-Mîkâlî'yi eğitmek için kaleme aldığı *Cemheretu'l-Luğa* eserinde günlük hayatta kullanılan güncel kelimeler seçilmiş, garip kelimeler dahil edilmemiştir.⁴⁶

⁴⁴ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 106.

⁴⁵ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 244-245.

⁴⁶ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Düreyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/416-419.

İbn Dureyd'in Cemheru'l-Luğa'sı dışında Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Faris el-Hemedânî'nin *Mücmelu'l-Luğa* ve *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa* isimli iki sözlüğü de bu ekolün diğer önemli sözlükleridir.⁴⁷

İlk Harf Sistemine Dayalı Sözlükler

Özelinde çalışma yapılan *el-Mu'cemu'l-Vaşîf*'in de te'lif edildiği bu metotta ilk yazılan sözlük Ebû Amr İshak b. Mirâr eş-Şeybânî'nin *Kitâbu'l-Cîm*'idir. Bu eserde kelimeler elif (أ) harfinden başlayarak yâ (ي) harfine kadar ilk aslî harfine göre yirmi sekiz bâb halinde düzenlenmiştir. Ancak bu sözlük ilk harfi dışındaki harfler noktasında alfabetik düzene sahip değildir. Sonraki aşamalarda bu alanda yazılan sözlükler bu açığı kapatmışlardır.

Zemahşerî'nin *Esâsu'l-Belâğâ*'sı, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1267)'nin *Muhtâru's-Sihâh*'ı Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (ö. 770/1368)'nin *el-Misbâhu'l-Munîr*'i bu metot üzere yazılmış başlıca sözlüklerdir.⁴⁸

Okunuşuna (Telaffuza) Göre Hazırlanan Sözlükler

Alfabetik düzen üzerine yazılan sözlüklerde arama yapılması için aranacak kelimenin kök/aslî harflerini bilmek gerekmektedir. Arap dili alanında eğitim alan öğrencilerin bu sözlüklerde arama yaparak kelimelerin anlamlarını bulmalarının zor olduğunu düşünen bazı dil alimleri yeni bir metot geliştirdiler. Bu metoda göre bir kelime aslî harflerine göre değil de teleffuz ediliş şekline göre tanzim edilmiştir. Mesela الجَاهِلِيَّةُ kelimesini aramak için ج-ه-ل maddesine bakılmaksızın الجَاهِلِيَّةُ kelimesine bakmak gerekir.⁴⁹

Afyonkarahisar'lı âlim Muslihuddin Mustafa (ö. 968/1560-61), yaklaşık 40 bin kelime içeren *Ahterî* isimli Arapça-Türkçe sözlüğünde sülâsî ve rubâî kelimelerin aslî harflerini dikkate almadan teleffuzlarına göre alfabetik olarak ele almasıyla bu metodun kurucusu sayılmıştır.⁵⁰

Ondan sonra yirminci yüzyılda Abdullah el-Alaylî *el-Merce*' ile, Cubrân Mes'ûd *er-Raid* ile ve Fu'âd Efrâm el-Bustânî *el-Muncidu'l-Ebcedî* ile bu metodu Arap dünyasıyla tanıştırmıştır.⁵¹

⁴⁷ Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabîyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 77.

⁴⁸ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 246-247.

⁴⁹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 251.

⁵⁰ Hulusi Kılıç, "Ahterî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/184-185.

⁵¹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 252.

Tek Konulu Sözlük Çeşitleri

Belli konuları ele alıp, dilden bunlarla ilgili kelimeleri seçilerek oluşturulduğu sözlüklerdir. Ülke ve yer isimlerinin ele alındığı Zemahşerî'nin *Kitâbu'l -Cibâl ve'l-Emkine*'si⁵², hatalı kullanılan kelimelerin doğru anlamlarının verildiği Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâi el-Kûfi'nin *Mâ Telhanü fîhi 'l-Âvâm*'ı, nadir kullanılan kelimelerin derlendiği el-Kisâi'nin *en-Nevâdiru 'l-Kebîr*, *en-Nevâdiru 'l-Evsât*, *en-Nevâdiru 'l-Asğâr* isimli sözlükleri⁵³, Arap deyim ve atasözlerini ele alan ilk eser olan Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî (ö. 170/786)'nin *Kitâbu 'l-Emsâl*'i⁵⁴ bu tarzda yazılmış sözlüklerdir.

Geçmişten Günümüze Arap Sözlük Çalışmalarının Bir Tezahürü Olarak el-Mu'cemü 'l-vaşîf

1932'de kurulan Mısır Arap Dil Kurumu'nun kuruluş amaçlarından biri Arap dilini tarihi gelişimiyle birlikte ortaya koyarak hem klasik hem de modern Arapça kelimeleri ihtiva edecek bir sözlük hazırlamaktı. Mısır Millî Eğitim Bakanlığı 1936 yılında kurumdan yeni tarzda, içinde resimler ihtiva edecek olan, geniş hacimli, açık ifadeli ve kullanışlı bir sözlük hazırlamasını istedi. Kurum bu tarihten dört yıl kadar sonra 1940 yılında çalışmalarına başlayabildi. Kurum üyelerinden olan İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid Abdülkadir ve Muhammed Alî en-Neccâr'ı görevlendirmiştir. Bu ekibin üç yıllık yoğun çalışması sonucu *el-Mu'cemu 'l-vaşîf* sözlüğü ortaya çıkmıştır. İlk harf esasına göre alfabetik düzen metodu üzerine vücuda getirilen bu sözlük, 30.000 madde, 1 milyon kelime ve 600 resim içermektedir. İlk defa 1960 yılında birinci cildi, bir yıl sonra da ikinci cildi basılmıştır. Daha sonra 1972 yılında ikinci baskısı, 1985 yılında üçüncü baskısı ve 2008 yılında ise dördüncü baskısı çıkmıştır. Kahire'de Mısır Arap Dil Kurumu tarafından çıkarılan bu baskıların tümünde farklı komisyonlar kurularak gözden geçirilmiştir.⁵⁵

Arap Dil Kurumu tarafından oluşturulan kurul, *el-Mu'cemu 'l-vaşîf*'in, daha uzun ve teferruatlı olan önceki mütekaddim sözlüklerden farkının ne olduğunu ve neden Arapların böyle bir sözlüğe ihtiyaç duyduğunu açıklamışlardır. Bu açıklamada, *el-Mu'cemu 'l-vaşîf*'ten önceki

⁵² İkbâl, *Mu'cemu 'l-Me'âcim*, 130-131.

⁵³ Tayyar Altıkulaç, "el-Kisâi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/69-70.

⁵⁴ Hüseyin Elmalı, "Mufaddal ed-Dabbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/364.

⁵⁵ Yakub, *el-Me'âcimu 'l-Lügaviyyetu 'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, 149; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 251; Kenan Demirayak, "el-Mu'cemü 'l-vaşîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/347-348.

sözlüklerin daha çok zaman içerisinde Arapça kelimelerden başka kelimelerin türetilmesiyle bu kelimelerin de sözlüklere eklenmesi gayesiyle oluşturulduğunu belirtmişlerdir. Ancak zamanla Avrupa'daki rönesans, reform ve sanayi devrimi gibi gelişmeler sonucunda Arapların bu gelişimi yakalamak için atağa geçmeleri, yeni bilim dallarına ortak olup gelişimlerine katkı sağlamaya çalışmaları ve bu gelişimleri kendi medeniyetlerine nakletmeye çabalamaları neticesinde yeni teknik ve ıstılâhî ifadelerin Arapça karşılıklarının olmadıklarını gördüklerini belirtmişlerdir.⁵⁶

Kurul, Avrupa'daki gelişimleri yakalamak, Arap dilini korumak, yeni ilim ve teknik gelişmelere ve çağa uygun bir şekilde güncellemek adına Mısır'da Arap Dil Kurumu'nun kurulmasının gerekli olduğunu ve bu gayelerle kurulduğunu belirtmiştir. Kurulan bu kurumun, Arap dilinin geliştirilmesi ve çağı yakalaması adına yeni bir sözlüğün yazılması gerektiğini vurguladığını aktarmıştır. Bu sebeple Mısır Arap Dil Kurumu tarafından kurulan bu kurul, sözlük işinde görevlendirildiğini belirtmektedir.⁵⁷

Sözlük, ilk harf sistemine dayalı sözlüklerdendir. Bu sözlükte fiiller, isimlerden önce zikredilmiştir. Fiillerden mücerret (yalın) olanlar, mezîd (ek almış) olanlardan önce ele alınmıştır. Lâzımî (geçişsiz) fiiller, müteaddi (geçişli) fiillerden daha önce gelmektedir. Önce somut kelimeler, daha sonra da soyut kelimeler incelenmiştir. Hakiki anlamdaki kelimeler, mecâzî kelimelerden önce zikredilmiştir. Fiiller, klasik dil kitaplarında ve sözlüklerinde ele alındığı sistem üzere önce sülâsî mücerret (üç harfli yalın) fiiller, daha sonra mezîdleri, bundan sonra da rübâî mücerret ve mezîdleri incelenmiştir.⁵⁸

Batıdaki gelişmelere paralel olarak teknoloji ve medeniyetteki gelişmelere göre telefon (تَلِفُونٌ-هَاتِفٌ) gibi dünyanın yeni tanıdığı birçok şeye yönelik Arapça kelimeler belirlenmiş ve bunlardan başka kelimeler türetilmiştir. Böylelikle Arap diline bu ve çağdaşı olan bazı sözlüklerle önemli bir hizmet yapılmış ve çağı yakalaması sağlanmıştır.⁵⁹

SONUÇ

Yapılan araştırmadan anlaşılacağı üzere Araplar, sözlük çalışmalarına geç başlamış olsalar da hızlı bir ilerleme kaydederek daha önceden sözlükbilim çalışmalarına başlamış medeniyetleri yakalamışlardır. Hatta belki de birçoğundan daha ileri bir seviyeye yükseldiği de kabul edilebilir. Hiç şüphesiz bu ilerlemede İslamiyet'in kutsal kitabının dilinin Arapça

⁵⁶ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf* (Mısır: Mektebetü's-Şurûki'd-Düveliyye, 2008), 26-28.

⁵⁷ Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 26-28.

⁵⁸ Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 26-28.

⁵⁹ Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 26-28; Demirayak, "el-Mu'cemü'l-vasîf", 30/347-348.

olmasının çok büyük bir etkisi vardır. Bu sayede dilin korumaya alınması için büyük gayretler ortaya konmuş ve sözlükbilim çalışmaları çok ileri seviyelere ulaşmıştır.

Yapılan çalışmada Arapça sözlük çalışmalarının genel olarak üç döneme ayrıldığı görülmüş ve bu dönemlerdeki çalışmalar neticesinde özellikle üçüncü dönem olan olgunlaşma döneminde çeşitli ekollerin ortaya çıktığı gözler önüne serilmiştir. Yapılan sözlük çalışmalarının ilerleyen aşamalarda konusuna göre çeşitli kısımlara ayrıldığı görülmüştür. Ayrıca farklı alfabetik yöntemlerle çeşitli şekillerde sözlüklerin yazıldığı belirlenmiş ve bu sözlüklerin en önemlilerinden genel olarak bahsedilmiştir.

el-Mu'cemu'l-vaşîf'e bakıldığında sözlük, klasik dönem sözlüklerden ve bu sözlüklerin metotlarından faylanmakla birlikte çağın gereklerine uygun bir şekilde canlılığını koruyan ve kullanılan kelimelere daha çok önem vermiştir. Teknik anlamdaki meslek grupları ve sağlık ile ilgili kavram ve terimler gibi yeni kelimelerin türetilmesi konusunda büyük katkıları olduğu görülmüştür.

Klasik usulü göz ardı etmeyerek geçmişten beslenmekle birlikte sadece klasik sözlüklerdeki kelimeleri ve usulleri kullanmakla kalmayarak geçmişte olmayıp günümüzde olan birçok şeye yeni Arapça kelimeler tahsis edilmiştir. Böylelikle Arap dilinin dinamik bir dil olduğu da ispatlanmıştır. Çağın gerisinde kalmaması ve her türlü pozitif gelişmenin dil alimleri tarafından Arap diline dahil edilebilmesi bizlere bu dilin zenginliğini de göstermektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed, Ahmed b. Abdirrahman el-Ferâhîdî el-Halîl b. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmirâî. 8 Cilt. Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl: Lübnan, ts.

Akalın, Şükrü Haluk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011.

Altıkulaç, Tayyar. "el-Kisâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/69-70. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Bâtîlî, Ahmed b. 'Abdullah el-. *el-Me'âcimu'l-luğa ve turûku tertîbihâ*. Riyad: Dâru'r-Râyet, 1992.

Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbu'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/279-280. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd el-. *eş-Şihâh Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafur 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.

Çetin, Abdurrahman. “Lahn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/55-56. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.

Demirayak, Kenan. “el-Mu‘cemü’l-vasîf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/347-348. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Dervîş, Abdullah. *el-Me‘âcimu’l-‘Arabiyye me‘a i‘tinâin hâssin bi-Mu‘cemi’l-‘Ayn li’l-‘Halîl b. Aḥmed*. Umman: Mektebetu’ş-Şebâb, ts.

Elmalı, Hüseyin. “Mufaddal ed-Dabbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/364. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Eren, Cüneyt. “Arapça Sözlükleri Kullanma Usûlü”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (2009), 149-163.

Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed el-. *el-Ḳâmûsü’l-muḥîṭ*. Beyrut: Müessesetü’r-reyyân li’t-tibâati ve’n-neşri ve’t-tevzi’, 8. Basım, 2005.

‘Attâr, Ahmed ‘Abdulğafûr. *Muḳaddimetu’s-Siḥâḥ*. Beyrut: Dâru’l-İlim li’l-Melâyîn, 1979.

İbn Cinnî, Osmân Ebü’l-Feth. *Sırru şınâ‘ati’l-i‘râb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2000.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü’l-‘Arab*. 9 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2013.

İbn Sîde, Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî Ebü’l-Hasen. *el-Muḥkem ve’l-muḥîṭü’l-a‘zam*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2000.

İbnü’n-Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya‘kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk Ebü’l-Ferec. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru’l- Ma‘rife, 1985.

İkbâl, Ahmed Şerkâvî. *Mu‘cemu’l-Me‘âcim*. Beyrut: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1987.

İmer, Kâmile vd. *Dil Bilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.

Kandemir, M. Yaşar. “Garîbü’l-Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/376-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. “İbn Düreyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/416-419. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Karaman, Hayrettin. “Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1-14. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Kılıç, Hulusi. “Ahterî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/184-185. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Korkmaz. *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.

Mustafa vd., İbrahim. *el-Mu‘cemü’l-vasîf*. Mısır: Mektebetü’ş-Şurûki’d-Düveliyye, 4. Basım, 2008.

Şeybânî, Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed Ebü’s-Se‘âdât eş-. *en-Nihâye fi garîbi’l-ħadis ve’l-eser*. thk. ‘Alî b. Hasan b. ‘Alî el-Hablî. Cidde: Dâru İbni’l-Cevzî, 2000.

Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2002.

Yakub, Emîl. *el-Me‘âcimu’l-Lügaviyyetu’l-‘Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*. Beyrut: Dâru’l-‘İlm lil-Melâÿîn, 1985.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Ebü’l-Kâsım ez-. *Esâsü’l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu’s-Sûd. 2 Cilt. Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1998.